

Cavid Vəkil oğlu Bağırzadə
Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi
kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: cavid.bagirzade@gdu.edu.az

QAFQAZ ALBANIYASININ GİS YAŞAYIŞ YERİNİN LOKALLAŞDIRILMASI VƏ TARİXİ-ARXEOLoji TƏDQIQI HAQQINDA

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Uti vilayəti, Arsak vilayəti, Gis, Ulduzlu təpə, müqəddəs Yelisey məbədi, Ağdərə

Key words: Caucasus Albanian, Ooty province, Arsak province, Gis, "Ulduzlu tepe" ("Starly hill"), Saint Yelisey monastery, Aghdara

Ключевые слова: Кавказская Албания, провинция Ути, провинция Арцах, Гис, холм Улдузлу, храм святого Елисея, Агдере

Albaniyanın mühüm yaşayış yerlərindən biri olan Gis haqqında da məlumatlar "Albaniya tarixi"ndə öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlarda Gisin yerləşdiyi bölgənin coğrafi mövqeyi, yerləşdiyi inzibati ərazi haqqında təfəsilatı ilə bəhs olunmuşdur. Moisey Kalankatuklunun məlumatlarının təhlili göstərir ki, Albaniyanın Gis yaşayış yeri ölkənin şimalında yerləşə bilməzdi. Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Elmi ədəbiyyatda daha çox üstünlük təşkil edən fikir Z.İ.Yampolskiyə məxsusdur ki, məlum olduğu kimi, onun fikrinə görə Gis müasir Şəki rayonunun Kiş kəndində lokallaşdırılmışdır. Tədqiqatçılardan R.B.Göyüşov Gisi Xocavənd rayonunun Kiş kəndində, A.Q.Abramyan Mingəçevirdə lokallaşdırmışdır. Albaniyanın dini abidələrinin memarlıq xüsusiyyətlərini və tarixini tədqiq etmiş G.H.Məmmədova isə Albaniyada iki Gis kəndinin mövcud olması haqqında fikir irəli sürmüş və göstərmişdir ki, müqəddəs Yeliseyin dini fəaliyyəti və təbliğatı ilə bağlı olaraq yazılı mənbədə xatırlanan Gis Şəkinin Kiş kəndinə uyğun gəlir.

Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara görə Gis Arsak əyalətinin Böyük Koqman vilayətinin qonşuluğunda, Tərtər çayının yaxınlığında, Uti vilayətində yerləşirdi. Mənbə məlumatları və tarixi-arxeoloji tədqiqatların təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Albaniyanın Gis kəndini Tərtərçay hövzəsində, müasir Ağdərə bölgəsində, Madagis və Çardaqlı kəndlərinin yaxınlığındakı arxeoloji abidələrdə lokallaşdırmaq olar. Beləliklə, Albaniyada, eləcə də Qafqazda ilk kilsənin tiklidiyi, müqəddəs Yeliseyin dini fəaliyyət göstərdiyi Gis kəndini Şəki rayonunun Kiş kəndində lokallaşdırılmasını yazılı mənbə məlumatları təsdiq etmir. Məqalədə Albaniyanın Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması və tarixi-arxeoloji baxımdan tədqiqi məsələsi təfəsilatı ilə nəzərdən keçirilmişdir.

Giriş. Qafqaz Albaniyasının Arsak və Uti vilayətlərinin ilk orta əsr yaşayış yerləri haqqında məlumatlara M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində rast gəlinir. “Albaniya tarixi”ndəki məlumatlar Albaniyanın bir çox ilk orta əsr yaşayış yerlərinin lokallaşdırılması məsələsində mütəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu məlumatlar dolğunluğu və ətraflı olması ilə seçilir. Albaniyanın mühüm yaşayış yerlərindən biri olan Gis haqqında da məlumatlar “Albaniya tarixi”ndə öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlarda Gisin yerləşdiyi bölgənin coğrafi mövqeyi, yerləşdiyi inzibati ərazi haqqında təfəssilatı ilə bəhs olunmuşdur. M.Kalankatuklunun məlumatlarının təhlili göstərir ki, Albaniyanın Gis yaşayış yeri ölkənin şimalında yerləşə bilməzdi. Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Elmi ədəbiyyatda daha çox üstünlük təşkil edən fikir Z.İ.Yampolskiyə məxsusdur ki, məlum olduğu kimi, onun fikrinə görə Gis müasir Şəki rayonunun Kiş kəndində lokallaşdırılmışdır. Yazılı mənbənin verdiyi məlumatların təhlili Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması və onun tarixi-arxeoloji tədqiqi məsələsinə yenidən baxılmasını zəruri edir və onun aktulluğunu şərtləndirir.

M.Kalankatuklu Gis yaşayış yerini I əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq xatırlamışdır. Həmçinin onun yazdığına görə, Gis müəllifin, M.Kalankatuklunun yaşadığı dövrdə – VII əsrdə bir yaşayış yeri və mühüm dini mərkəz kimi məşhur və mövcud idi. Deməli, Gis Albaniyanın antik və ilk orta əsrlər dövründə mövcud olan yaşayış yerlərindən biri olmuşdur. Burada yaşayış uzun əsrlər boyu davamlı və intensiv xarakter daşmışdır.

Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması haqqında. Albaniyanın ilk kilsəsinin tikildiyi Gis kəndinin lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. R.B.Göyüşov Gisi Xocavənd (keçmiş Martuni) rayonunun Kiş kəndində [1, 25-26], A.Q.Abramyan Mingəçevirdə [2, 49], Z.İ.Yampolski isə qeyd edildiyi kimi, Şəki rayonunun Kiş kəndində [3, 237] lokallaşdırmışdır. Albaniyanın dini abidələrinin memarlıq xüsusiyyətlərini və tarixini tədqiq etmiş G.H.Məmmədova isə Albaniyada iki Gis kəndinin mövcud olması haqqında fikir irəli sürmüş və göstərmişdir ki, müqəddəs Yeliseyin dini fəaliyyəti və təbliğatı ilə bağlı olaraq yazılı mənbədə xatırlanan Gis Şəkinin Kiş kəndinə uyğun gəlir. Digər Gis isə Mesrop Maştosun fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”ndə qeyd edildiyi kimi Arsak əyalətinin Böyük Koqman vilayətinin qonşuluğunda yerləşən Gisdir [4, 19]. Qeyd olunanları eynilə nəzərdən keçirən M.C.Xəlilov yazır ki, Mesrop Maştosun olduğu Gis “Albaniya tarixi”ndə Arsakda deyil, Uti vilayətindəki Gis kəndi kimi təqdim edilmişdir [5, 30].

Əvvəlcədən qeyd edək ki, “Albaniya tarixi”ndə bütün hallarda Gisin Uti vilayətində yerləşməsi göstərilmişdir. Moisey Kalankatuklu çox aydın şəkildə yazmışdır ki, müqəddəs Yeliseyin ilk kilsə tikdiyi Gis kəndi Arsak əyalətinin Böyük Koqman vilayətinin qonşuluğunda, Tərtər çayının yaxınlığında, Uti vilayətində yerləşir [M.Kalankatuklu, I, 6, 15, 17].

Gisin lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçıların yuxarıda göstərilmiş fikirlərinin çox qısa şəkildə olsa da təhlilini aparmaq zərurəti vardır. Müasir Xocavənd rayonunun ərazisi tarixi Arsak vilayətinin ərazisi idi, qədim Mingəçevir ərazisi isə Moisey Kalankatuklunun yazdığı təbii-coğrafi təsvirlərə uyğun gəl-

mir və tarixi Arşak əyalətinin Böyük Koqman vilayətinin qonşuluğunda yerləşirdi. Qədim Mingəçevir Kür çayının sahilində, əsasən də sol sahilində yerləşirdi və bu ərazi Albaniyanın Əcəri vilayətinin ərazisi olmuşdur. Şəki rayonun ərazisi məlum olduğu kimi Albaniyanın şimal-qərbində yerləşir və bu bölgə tarixi Şəki vilayətinin ərazisi olmuşdur. Beləliklə, yuxarıda göstərilən fikirlərlə razılaşmaq mümkün deyil və mənbə məlumatları ilə üst-üstə düşmür.

Qafqaz Albaniyasında xristianlığın erkən yayıldığı və təşəkkül tapdığı bölgələrdən biri də M.Kalankatukulun verdiyi məlumata görə məhz Uti vilayəti, başqa sözlə Cirvişdik məbədinin yerləşdiyi ərazi – müasir Ağdərə bölgəsi olmuşdur. Bu məbəd tikilmiş ilk kilsə olmuş, bir müddət Ners-Mihra qardaşlığı məbədi, ilk orta əsrlər dövründə, daha dəqiqi Moisey Kalankatukulunun yaşadığı dövrdə Cirvişdik məbədi də adlandırılmışdır. Daha sonralar müqəddəs Yelisey məbədi kimi məşhur olmuşdur. M.Kalankatuklu yazır: “Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniyanı) alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və oradan ermənilərin gözündən qaçaraq Məsküt elinə keçir. Öz təbliğini o, Çoladan başlayır və müxtəlif yerlərdə şagird toplayaraq, onlara xilaskarı (İsanı) andırmağa çalışır. Müqəddəs Yelisey üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətində olan Srxarna gedir. Lakin şagirdlərin bəzi qohumları onları izləyib arxalarına düşürlər və şagirdlərin birini şəhid edirlər. Digər ikisi müqəddəs Yeliseyi atıb, qatillərlə çıxıb getdilər. Müqəddəs batrik (yəni Yelisey) Gisə gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir.” [M.Kalankatuklu, I, 6]. Bu məlumatdan aydın olur ki, müqəddəs Yelisey Çoladan sonra Uti vilayətində öz təbliğini davam etdirmişdir. Tədqiqatçı M.C.Xəlilov Z.İ.Yampolskinin Gis kəndinin Şəkinin Kiş kəndi ilə eyniliyi haqqında söylədiyi fikirlə tam razılaşır [7, 54]. “Albaniya tarixi”ndə Yeliseyin bu bölgədə-yəni müasir Şəki ərazisində olması haqqında isə bəhs olunmayıb. Göstərilib ki, Yelisey Çolada və Uti vilayətlərində təbliğat aparıb. Bu halda adı çəkilən Gisi Şəkinin Kiş kəndi ilə eyniləşdirmək səhv olardı. M.Kalankatuklu aydın şəkildə Yeliseyin hərəkət məşrutunu yazmışdır, yuxarıda göstəriləyi kimi, Yelisey Çoladan Uti vilayətindəki Srxarna, buradan da Gisə gəlir. Məntədən də görünür ki, Gis məhz Uti vilayətinin ərazisindədir. Başqa sözlə, Gis Albaniyanın şimalında deyil. M.Kalankatuklu Gisin Albaniyanın şimalında olmasını göstərməyib, Yeliseyin Çolada, Albaniyanın şimalında ilk təbliğə başladığını yazmışdır. “Albaniya tarixi”nin başqa bir yerində, I kitabın 15-ci fəsilində də Gisin Uti vilayətində olduğu göstərilir: “Albaniya katolikosu Qriqorisin şəhid olmasından sonra Şərq ölkəsinin (yəni Albaniyanın) xalqları yenə də büt-pərəstliyə qərq oldular. Onlar büt-xanalarda sitayiş etdikdən sonra xaç-pərəstləri təqib etməyə başladılar. Müqəddəs Ruhun mərhəmətilə əlifba düzəldən birinci vədapetlərdən olan şəxs sonralar Qüds şəhərinə ziyarətə gedir. Öz şagirdlərilə, içində İsa xaçının zərrəciyi olan qızıl tutulmuş gümüş xaçla Qüdsdən qayıdanda Erməniyyədən keçir və Şərq ölkəsinin Uti vilayətinə gəlir. Burada onlar Gis adlanan kəndin yanında mamırlı və bataqlıq yerdə yaşayırdılar... Maştos tələsik quyu qazır, həmin xaçın zərrəciyini mücrüyə qoyaraq quyuda gizlədir. Maştosun şagirdləri iki dəstəyə bölünür. Birinci dəstə vilayətləri gəzib xristianlığı təbliğ edir. Basdırılmış zərrəciyin yanında qalanlar isə qətlə yetirilirlər. Sonralar burada möcüzəli hallar görən bir alban zərrəciyin basdırıldığı yerdə sövmə tikir, sonralar həmin sövmənin yerində kilsə tikirlər ki, onu indi Gis kəndinin

Köhnə Kilsəsi deyə adlandırırırlar.” [M.Kalankatuklu, I, 15]. Şübhəsiz ki, M.Kalankatuklu “indi” deyərkən əsəri yazdığı vaxtı – VII əsri nəzərdə tuturdu. “Albaniya tarixi”nin bu mətnindən bir daha görünür ki, Gis kəndi məhz Uti vilayətində, Arsak vilayətinin Böyük Koqman dairəsinin Uti ilə qonşuluğunda yerləşmişdir. O da aydındır ki, Arsak vilayəti indiki Şəki ilə həmsərhəd olmayıb. “Albaniya tarixi”ndə Gisin bütün hallarda Utidə olduğu göstərilmişdir. Bu məlumatlarda o da diqqəti cəlb edir ki, Maştos Qüdsdən gətirdiyi qiymətli dini əşyaları məhz Albaniyaya, müqəddəs Yeliseyin ilk kilsənin əsasını qoyduğu məkana gətirmişdir.

M.Kalankatuklu Arsakın Böyük Koqman vilayətinin ərazisi haqqında da təfəsilatı ilə bəhs etmişdir: “Maarifçi Maştosun şagirdləri Arsak vilayətinin meşələri qalın və dərələri dərin Böyük Qouyan (Böyük Koqman) dairəsinə gəldilər və burada yol ayrıcında onlar iki dəstəyə bölündülər. Dəstənin birisi şimal tərəfdən Ulduzlu təpə deyilən yerdə qaldı, ikincisi isə cənub tərəfə gedərək Tərtər çayını keçib Çala adlı meşəli dərədə dayanıb burada Pasxa bayramını keçirdilər.” [M.Kalankatuklu, I, 17]. Buradan bir daha aydın olur ki, Arsak vilayətinin Böyük Koqman dairəsi Uti vilayəti ilə həmsərhəddir, Ulduzlu təpə, Çala adlı yerlər məhz Tərtərçay vadisində, Uti vilayətində yerləşir. Uti vilayətindəki Gis kəndi də bura, Arsakın Böyük Koqman dairəsinə yaxın idi. Bütün bu məlumatlar “Albaniya tarixi”ndə ardıcılıqla verilmişdir. Nəticə etibarlı ilə belə bir qəti qənaətə gəlmək olur ki, Albaniyanın tarixi Gis kəndini indiki Şəkinin Kiş kəndi ilə eyniləşdirmək olmaz və ya tədqiqatçıların gəldiyi qənaət kimi, iki Gis olmamışdır. Albaniyanın Gis adlı bir yaşayış yeri olmuşdur və bu da Tərtərçay vadisində, Utu vilayətində yerləşmişdir. Beləliklə, elmi ədəbiyyatda indiyədək Gisin Şəki ərazisində, Kiş kəndində lokallaşdırılması kökündən səhv bir fikir olmuşdur. Əslində həvari müqəddəs Yelisey Şəki ərazisində heç olmamışdır. Çünki müqəddəs Yeliseyin hərəkət məşrutundan bəhs edərkən M.Kalankatuklu ardıcılıqla yaşayış yerlərinin adlarını çəkmiş, hadisələrin cərəyan etdiyi yerlər haqqında bəhs edərkən coğrafi yerləri də göstərmişdir. Digər tərəfdən “Albaniya tarixi”ndə başqa hadisələrlə əlaqədar olaraq bir neçə dəfə Şəkinin adı çəkilmişdir, yəni müqəddəs Yelisey əgər Şəki ərazisində də öz təbliğatını aparmış olsaydı, belə olan təqdirdə M.Kalankatuklu həvarinin Şəkidəki fəaliyyəti haqqında mütləq məlumat verərdi.

Yuxarıda “Alban tarixi”ndən sitat gətirdiyimiz bu məlumatlara və “Alban tarixi” mənbəyindəki digər məlumatlara istinad edən M.C.Xəlilov Albaniyada dini ibadətlərdə Alban dili ilə yanaşı erməni dilindən də istifadə edilməsini uyduran erməni tarixçilərinin belə fikirlərini faktlarla əsaslı şəkildə təkzib edərkən yazır: “VII əsrdə Gis məbədi yanında aparılmış axtarış xarakterli qazıntı işləri nəticəsində Mesrop Maştosdan qalma qızıl suyuna çəkilmiş gümüş xaç olan gümüş qutu tapılmışdır. Qutunun üzərində Suriya, yunan və erməni (çox güman ki, “Alban tarixi”nin üzünü köçürən erməni rahib və mətnədarları tərəfindən bura “erməni dili” ifadəsi artırılıb. – C.B.) dillərində eyni məna verən trilingva xarakterli yazı olmuşdur. “Alban tarixi” əsərinin əvvəlki fəsiləri bu məsələyə aydınlıq gətirir. Məlum olur ki, Gis məbədi yanından tapılmış həmin xaç Mesrop Maştos tərəfindən Yerusəlimdən gətirilmiş və burada basdırılmışdır. Başqa sözlə desək, Suriya, yunan və erməni yazıları olan qutu Albaniyaya

Mesrop Maştos tərəfindən hazır vəziyyətdə gətirilmişdir və qədim erməni yazısının artıq V əsrdə Albaniyada yayılması haqqında iddianı heç cür təmin edə bilməz. Tərtər çayı sahilindən VII əsrdə tapılmış, V əsrə aid Suriya və erməni yazıları həkk olunmuş digər iki gümüş qutuya gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin qutular Mesrop Maştosun ölümündən bir qədər sonra, V əsrdə onun şagirdləri tərəfindən Yerusəlimdən gətirilmiş və Tərtər sahilində torpağa basdırılmışdır. Maraqlıdır ki, bu bilinçvənə alban yepiskoplarının hüsurunda bir arxidyakon oxumuşdur. Bu isə öz növbəsində yepiskopların nə erməni, nə də Suriya dilini bilmədiklərini təsdiq edir. Arxidyakonun isə bu dillərdən hansına bələd olması qaranlıq qalır. (Bizim fikrimizə görə, çox ehtimal ki, arxidyakon suriya (arami) dilinə bələd imiş. Çünki Albaniyada ilk dövrlərdə dini istilahlardan çoxusu, o cümlədən də xristian dini ədəbiyyatı bu dildə olmuşdur. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “erməni dili” ifadəsi “Albaniya tarixi”nin üzünü köçürən erməni kilsəsinin məndarının məqsədyönlü əlavəsindən başqa bir şey deyil. – C.B.) Hətta XIII əsrdə də alban kilsəsi rəhbərləri arasında erməni dilini bilməyənlər var idi.” [5, 228-229]. Buradan bir daha aydın olur ki, M.C.Xəlilov “Alban tarixi”nə istinad edərək bizim də haqqında bəhs etdiyimiz hadisə və proseslərin Tərtər çayı yaxınlığında və ya sahilində, Gis kəndinin və məbədinin yaxınlığında, onun yerləşdiyi bölgədə baş verdiyini yazır. Bir daha aydın olur ki, Moisey Kalankatuklu birmənalı olaraq Gisin harada yerləşməsinə aydın, dəqiq və dolğun coğrafi təsvirlərlə göstərmişdir. Hər halda Tərtər çayı Şəki ərazisindən, Kiş kəndinin yaxınlığından axır.

M.C.Xəlilov M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”nə istinadən yazır: “Yerusəlimdən İrana, oradan Albaniyanın Çol vilayətinə gələn Yelisey ilk təbliğat işlərini məhz burada aparmışdır. Çol vilayətindən Uti vilayətinə keçən Yelisey Gis kəndinə gəlmiş, burada “Şərq kilsələrinin anası” adlandırılan, yəni metropoliya olan ilk Qafqaz kilsəsini tikmişdir. “Alban tarixi” əsərində Yelisey möcüzə göstərə bilən bir övliya kimi təqdim edilmişdir. Məsələn, ölmüş bir yeniyetməni anası ona yalvardığı üçün Yelisey həmin gənci dirildərək yenidən həyata qaytarmışdı.” [5, 29]. Bu barədə M.Kalankatuklu yazır: “Bizi öyrədən Müqəddəs kitabda (İncil. Dördüncü Çarlıq kitabı, IV, 34) deyilir ki, havari Yelisey öləndən gəncə fikir verməyib, anasının yalvarmasına qulaq asıb oğlunu dirildib anasına qaytarır.” [M.Kalankatuklu, I, 32].

F.C.Məmmədova Yeliseyin hərəkət məşrutundan bəhs edərkən, qeyd edir ki, Çola ölkənin şimal-şərqində, Gis isə ölkənin lap şimal-qərbində (? – C.B.) Kürün sol sahilində, Uti isə Kürün sağ sahilində yerləşən Albaniya vilayətləridir [8, 214]. Buradaca qeyd etməliyik ki, **birincisi**, Gis Albaniyanın vilayəti deyil, sadəcə yaşayış məntəqələrindən biri olmuşdur. **İkincisi**, M.Kalankatuklu, yuxarıda dəfələrcə göstərdiyimiz kimi, Gisin Uti vilayətində yerləşdiyini yazmışdır. **Üçüncüsü** isə, F.C.Məmmədova onu doğru olaraq göstərir ki, Uti Albaniyanın sağısahil vilayətidir. Lakin tədqiqatçı nədənsə M.Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara səthi yanaşaraq Gisin Uti vilayətində yerləşməsinə nəzərdən qaçırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Albaniya tarixi ilə, o cümlədən Albaniyada xristianlığın yayılması və təşəkkülü tarixi ilə məşğul olmuş tədqiqatçılar Gisin lokallaşdırılması məsələsində bir qayda olaraq Z.İ.Yampolskinin fikrini təhlil etmədən, mənbə mə-

lumatları ilə tutuşdurmadan qəbul etmişlər ki, bu da uzun illərdir ki, tarixşünaslıqda özünə “pasport” almışdır. Z.M.Bünyadov, F.C.Məmmədova, T.M.Məmmədov, Z.İ.Yampolski və başqaları Gisin Şəkinin Kiş kəndilə eyniləşdirmişlər. Daha doğrusu, bu tədqiqatçılar Z.İ.Yampolskinin fikri ilə razılaşmışlar.

“Albaniya tarixi”ndə göstərilirdi ki, müqəddəs Yelisey Gisə Uti vilayətinin Srxarn yaşayış yerindən, hansı ki, buraya da Çoladan gəlmişdir. Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”ni dilimizə tərcümə edərək, çap etdirmiş Ziya Bünyadov bu əsərin qeydlər və şərhlər hissəsində Albaniya tarixinin tədqiqatçılarından olan Z.İ.Yampolskiyə istinadən Srxarn yaşayış yerini müasir Ağdaşın yanında olmasını yazır [6, 209, qeyd 15]. Fikrimizcə, Srxarn Uti vilayətində, məhz Tərtərçay hövzəsində olmuşdur ki, yenə M.Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara görə, sonralar Yeliseyin şərafinə adlanmış və onun cəsədinin qalıqlarının yerləşdirildiyi məbəd Tərtərçay vadisində, müasir Ağdərə ərazisində yerləşən Cirvişdik – müqəddəs Yelisey məbədi də burada idi. Deməli Srxarn yaşayış yeri Uti vilayətində, Müqəddəs Yelisey məbədinin yerləşdiyi məkanın, yəni Gisin yaxınlığında və ya onun yerləşdiyi bölgədə olmuşdur. Müasir Ağdaş ərazisi isə tarixi Uti vilayətinin deyil, Əcəri vilayətinin ərazisinə daxil idi. Digər tərəfdən Ağdərə ərazisindəki Müqəddəs Yelisey məbədi də coğrafi baxımdan müasir Ağdaşdan çox uzaqdır və Srxarn yaşayış yeri müasir Ağdaş rayonunun ərazisində ola bilməzdi, axı Srxarn mənbə məlumatına görə Müqəddəs Yelisey məbədinin yaxınlığında idi.

Tədqiqatçı M.C.Xəlilov Srxarn (Soqarn, Sirxar) adlı yaşayış yerindən bəhs edərkən onu şəhər kimi təqdim edir və Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi”nə istinadən yazır ki, “bu şəhər “Alban tarixi” əsərində indiki Şəki rayonunun Kiş kəndinin yerləşdiyi tarixi Uti ərazisində qeyd edilir. Yelisey Kiş kəndinə məhz Soqarn şəhərindən gəlmişdir. Beləliklə, Soqarn Kür çayının şimalındakı Uti (? – C.B.) ərazisində yerləşməli idi. Bu baxımdan nə qədər cəlbədicə görünsə də, Soqarn və indiki Əsgəran şəhərinin eyniliyi fikri qəbul edilə bilməz. Bu sözlər Y.A.Lalayan tərəfindən Soqarn və Qəbələnün Səlbir hissəsinin eyniləşdirilməsi cəhdinə də aiddir. Başqa bir fikrə görə, Soqarn şəhəri Qəbələ rayonu ərazisindəki Srxov qalasıdır. Bu qala yerində hələlik arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Lakin Srxov qalasının tarixi Uti ərazisində yerləşdiyini birmənalı şəkildə təsdiq etmək mümkün deyildir. Bu qalanın ucaldığı ərazi, çox güman ki, tarixi Qəbələ vilayəti tərkibinə daxil idi. Bunu nəzərə alaraq, Soqarn şəhərini təqribən indiki Şəki və Qəbələ rayonları arasındakı ərazidə axtarmaq daha məqsədəuyğun olardı” [7, 55]. M.C.Xəlilovun qeyd etdiyimiz bu fikirlərini şərh etməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, biz yuxarıda Yeliseyin hərəkət məşrutundan və yaşayış yerlərindən bəhs edərək, onların lokallaşdırılması məsələsinə aydınlıq gətirmişik. Bircə məsələni qeyd etməliyik ki, tarixi Uti əyalətinin ərazisi tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir və bu əyalət Kür çayının sağ sahilində yerləşirdi və Kür çayından şimalda və ya Albaniyanın şimalında – Solsahil Albaniyasında Uti vilayəti olmayıb. Əyalət şərqdə Paytakaranla, cənubda Arşak, şimalda Kür çayı ilə həmsərhəd idi, qərbdə isə Albaniyanın İberiya sərhədlərinə kimi uzanırdı [9, 39]. Mənbə məlumatları da birmənalı olaraq Uti əyalətinin Albaniyanın sağısahil əyalətlərindən biri olduğunu göstərir. Başqa sözlə, müasir nə Şəki, nə də Qəbələ tarixi Uti əyalətinin əra-

zisi olmamışdır. M.C.Xəlilovun yuxarıda göstərdiyimiz “Srxarn indiki Şəki rayonunun Kiş kəndinin yerləşdiyi tarixi Uti ərazisində yerləşir” fikrini mənbə məlumatları təsdiq etmir. Moisey Kalankatuklu “Alban tarixi”ndə göstərir ki, Srxarn Uti əyalətində yerləşir [Moisey Kalankatuklu, I, 6]. Yəni Gis və Srxarn Uti vilayətinin yaşayış yerləridir. Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumatlar ardıcılığı ilə diqqəti cəlb edir və aydın şəkildə yaşayış yerlərinin adlarını çəkir və təbii-coğrafi təsvirini verir.

Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi”ndə bir neçə dəfə bir çox hadisələrlə əlaqədar ayrıca olaraq Şəkinin adının çəkilməsi və bu bölgədən bəhs olunmasıdır [M.Kalankatuklu, II, 3, 35 və s.]. Əgər Gis Şəki ərazisində yerləşirdisə, onda M.Kalankatuklu Gisdən bəhs edərkən bilavasitə Şəkinin adını çəkərdi. Moisey Kalankatuklunun məlumatları bir daha qeyd edək ki, dəqiqliyi, dolğunluğu və konkretliyi ilə diqqəti cəlb edir. Amma nədənsə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatçılar M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” mənbəyindəki məlumatlara səthi yanaşmışlar. M.Kalankatuklu Şəki yepiskoplarından Ambakumun [M.Kalankatuklu, II, 3], Yeliazarın [M.Kalankatuklu, II, 35] adını çəkmişdir. Şəki yepiskopu Yeliazar Alban katolikosu Uxtanesin vəfatından sonra onun matəminə dəvət olmuş və matəm mərasimindən sonra katolikos seçilmiş, 681-687-ci illərdə Alban katolikosu olmuşdur. Mənbənin verdiyi məlumata görə Yeliazar katolikos seçiləndə Alban hökmdarı Cavanşir sağ idi. Bu zaman heç şübhəsiz ki, “Alban tarixi”nin müəllifi, Cavanşirin həmdövrü olan Moisey Kalankatuklu da sağ idi və bu hadisələrin şahidi olmuşdur. Moisey Kalankatuklu yaşadığı dövrdə baş vermiş bu hadisələrdən bəhs edərkən Yeliazarı, əgər Şəkinin Kiş kəndindəki məbəd müqəddəs Yelisey idisə, onda Şəki yepiskopu Yeliazar çox güman ki, bu məbədin xadimlərindən olardı və M.Kalankatuklu onu vəsf edərkən müqəddəs Yelisey məbədinin və tarixi Gisin adını çəkərdi. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şəkinin Kiş kəndindəki məbəd Şəki yepiskopluğunun mərkəzi olmuşdur. Bu məbədin müqəddəs Yeliseylə heç bir əlaqəsi olmamışdır və bu kilsənin xristianlıqdan çox qabaq məbəd kimi mövcud olması arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə, müqəddəs Yelisey “Albaniya tarixi”ndə yazıldığı kimi ilk kilsəni tikir (yəni sıfırdan məbəd inşa olunur), qurban verir, daha göstərilir ki, hansısa məbədi (təkillahlıq prinsipi ilə başqa sözlə bütxananı və s.) kilsəyə çevirir və ya özündən əvvəlki məbədin yerində kilsə tikir.

Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara görə Srxarn, Homenk, Urekan və Gis, eləcə də Taquhi adlı adlı-sanlı və varlı qadının doğma kəndi olan Bağlı kəndləri və Ulduzlu təpə, Zerquni dərəsi Uti vilayətində, məhz Tərtərçay vadisində yerləşmişdir. Digər tərəfdən bu yaşayış yerlərinin təbii-coğrafi şəraiti haqqında mənbənin verdiyi məlumatlar məhz Tərtərçay vadisini göstərir, həm də konkret olaraq Tərtər çayının adı çəkilir. Ulduzlu təpə Ağdərənin Çardaqlı və Madagis kəndlərinin yaxınlığında, Ağgədik adlı yerin ərazisinə yaxın yerdə, tarixi Qarabağ kəndinə – indi buranı XIX əsrdə bura köçürülmüş ermənilər Metsşen kəndi adlandırmışlar – yaxın bir yerdə, Tərtər çayının yaxınlığında, meşəli bir təpədə yerləşir. Əsrlər boyudur ki, yerli əhali buranı Ulduzlu təpə adlandırır və bura Ulduzlu təpə ziyarətəgahıdır. Yerli əhali bura ziyarətə gəlir, buradakı ağacların budaqlarına, niyyət edərək, müxtəlif rəngli parça hissələri

və s. bağlayırlar. Ümumiyyətlə, Ulduzlu təpə ziyarətgahının Ağdərə ərazisində, Tərtər çayının yaxınlığında olması məlum və real faktdır. Təsadüfi deyildi ki, Moisey Kalankatuklunun bu bölgədə müxtəlif dövrlərdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edərkən sıra ilə Srxarn, Homenk, Gis, Bağlı yaşayış məntəqələrinin, eləcə də Zerquni dərəsi və Ulduzlu təpənin adlarının çəkməsi, onlardan bəhs etməsi diqqəti cəlb edir [10, 80-81].

Ulduzlu təpənin yerləşdiyi ərazi haqqında da Moisey Kalankatuklu təfərrüatı ilə bəhs edərək yazmışdır ki, Ulduzlu təpə Arsak vilayətinin Böyük Qouyan (və ya Koqman) dairəsinin yaxınlığında, Uti vilayətində, Tərtər çayının yaxınlığındakı Çala adlı meşəli dərənin yanında yerləşir [M.Kalankatuklu, I, 17]. Ulduzlu təpə adlı yerin niyə belə adlanması haqqında da “Alban tarixi”ndə geniş məlumat verilir. M.Kalankatuklu yazır ki, Tubal və hun qoşunları Uti vilayətinə daxil olur, Ulduzlu təpə yetişərək, burada olanların hamısı qılıncdan keçirildi. Sağ qalanları əsir edirlər. Əsirlərin arasında Uti vilayətinin Bağlı kəndindən olan Taquhi adlı varlı və adlı-sanlı qadın vardı. ... Taquhini və başqa əsirləri Ulduzlu təpədə öldürürlər. ...Taquhinin əzabla öldüyü yerdən güclü işıq gəlir, burada şəhid olmuşların hər birindən ulduz kimi işıq gəlir. Bunu görənlər bu yerə Ulduzlu təpə adını qoydular və bu təpə indi də bu adla məşhurdur [M.Kalankatuklu, I, 18]. Bu məlumatlardan aydın olur ki, hunların V əsrdə yürüşləri zamanı bəhs olunan hadisə baş vermişdir və bu vaxtdan da bura Ulduzlu təpə adlanır. Həmçinin M.Kalankatuklu “bu təpə indi də bu adla məşhurdur” deyəndə yaşadığı dövrü, VII əsri nəzərdə tuturdu. Bir sözlə, Moisey Kalankatuklunun məlumatları əsasında o da aydın olur ki, Bağlı kəndi Ulduzlu təpənin yaxınlığında, həmin bölgədə mövcud olmuş kəndlərdən biri olmuşdur.

Beləliklə, Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara görə Srxarn, Homenk, Urekan və Gis, eləcə də Taquhi adlı adlı-sanlı və varlı qadının doğma kəndi olan Bağlı kəndləri və Ulduzlu təpə, Zerquni dərəsi Uti vilayətində, məhz Tərtərçay vadisində yerləşmişdir. Digər tərəfdən bu yaşayış yerlərinin təbii-coğrafi şəraiti haqqında mənbənin verdiyi məlumatlar məhz Tərtərçay vadisini göstərir, həm də konkret olaraq Tərtər çayının adı çəkilir. Tərtər çayı hər halda Şəkiddə deyil, Qarabağda – tarixi Uti vilayətinin ərazisindən axır.

Alban tarixçisi Yeliseydən başlayaraq ölkədə yepiskop adlandırdığı bir neçə xristian missionerinin adını çəkir. Onlar hələ yepiskopluqdan əvvəl xristianlığın yayılmasında fəaliyyət göstərmiş adamlar olub, çox güman ki, ilk xristian icmalarının başçıları olmuşlar ki, onların fəaliyyət dairəsi əsasən Qarabağ bölgəsini əhatə etmişdir. Yəni başqa sözlə, Albaniyada xristianlığın ilk yayıldığı yer Çola olsa da, ölkədə xristianlığın əsas mərkəzi məhz Qarabağ ərazisi olmuşdur.

Müqəddəs Yelisey kilsəsinin inşa olunduğu və ondan qabaqkı dövrlərdə bu ərazidə kəndtipli qədim yaşayış məskəni – Gis kəndi olmuşdur. Burada kəndtipli yaşayış məskənində qaynar həyat yerli əhalinin verdiyi məlumata görə XIX əsrdə ermənilərin bura kütləvi şəkildə köçürülməsinə qədər davam etmişdir. Ermənilərin bu ərazidə məskunlaşmasından sonra buranın əhalisi Tərtər çayının aşağı axarları istiqamətində köçüb getmişdir.

56-cı ildə apostol Faddeyin şagirdi, Yerusəlimin ilk patriarxi apostol Yakovun rəsmi səlahiyyətli elçisi müqəddəs Yeliseydən xristianlığı qəbul etmiş

albanlar Qafqazın ilk xristianları idi. Müqəddəs Yeliseyin Albaniyanın Gis yaşayış məntəqəsində tikdiyi məbəd Qafqazda ilk xristian məbədi idi [5, 38]. Bu məbəddə Alban hökmdarı Mömin III Vaçaqanın əmri ilə yenidənqurma – bərpa və digər inşaat işləri aparılmışdır. Gis kəndindəki bu məbəd qeyd edildiyi kimi, Ners-Mihra qardaşlığı, Cirvişdik və nəhayət müqəddəs Yelisey məbədi adları ilə tanınmışdır.

“Albaniya tarixi”ndəki məlumatlara görə Gis kəndi ilə, müqəddəs Yeliseyin cəsədinin qalıqları ilə bağlı olaraq xatırlanan məbəd Tərtərçay vadisində yerləşən ilk orta əsr xristian məbədlərindən biri olan Urekvəng monastırıdır. Bu monastır Ağdərə rayonunun Talış kəndindən (indiki Tərtər rayonunun Talış kəndi. 1992-ci il oktyabrın 13-də Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin qərarı ilə Ağdərənin rayon statusu ləğv olunmuş, onun ərazisi qonşu Ağdam, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarının inzibati ərazisinə daxil edilmişdir. – C.B.) qərb tərəfdə yerləşir. Urekvəng kompleksində iki məbəd, zəng qülləsi və qəbiristanlıq qeydə alınmışdır. Əsas məbəd düzbucaqlı mehrab apsidası ilə seçilir. Məbəd yenidənqurmaya məruz qalsa da, apsidada öz əvvəlki formasını qoruyub saxlamışdır. Məbədin mehrab hissəsi digər bu tipli kilsələrdən fərqli olaraq apsidada kənara çıxaraq daxili məkanın, demək olar ki, yarısını tutur. Məbədin girişi qərb divarında yerləşmiş, daxili məkan apsidada divarındakı bir pəncərə vasitəsilə işıqlandırılmışdır. Urekvəng məbədinin uzunluğu 7,6 m, eni 4,3 m-dir. Məbəd kobud yonulmuş daşlardan, qapı və pəncərə haşiyələri yaxşı yonulmuş əhəngdaşından inşa edilmişdir. Məbəd XIII əsrdə yenidən qurularaq bərpa edilmişdir.

Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə burada, yəni Urekvəng məbədinin yerləşdiyi yerdə Urekan kəndi olmuşdur. M.Kalankatulu yazır ki, “Urekan kəndinin Stepanos adlı dindar keşişi Müqəddəs Yeliseyin kəlləsini sümüklərin içindən götürüb ata minir və aradan çıxır. Camaat onun dalınca yüyürür, lakin bu dəmədə göydən qapqara bulud enir və bunlar ondan qorxub evlərinə qayıdırlar. Rüyalarında gördükləri Müqəddəs Yeliseyin sümüklərini götürüb, dindar keşiş onun kəlləsini apardığı yerə, yəni Urekan kəndinə apardılar və oradaca qoydular.” [M.Kalankatuklu, I, 7]. Bu məlumatdan bir daha aydın olur ki, Urekvəng məbədi IV-V əsrlərdə belə mövcud imiş və bu zaman onun keşişi Stepanos adlı dindar bir şəxs imiş.

Diqqəti cəlb edən faktlardan bir də müqəddəs Yeliseyin qətlə yetirildiyi yerin Urekan kəndinin yaxınlığında və müasir Ağdərə bölgəsində olmasıdır. Başqa sözlə, eyni bölgə olmasaydı nə keşiş, nə də camaat bir gün ərzində bu yaşayış məntəqələri arasındakı məsafəni qət edə bilməzdilər, yəni Gis, Müqəddəs Yeliseyin qətlə yetirildiyi yer Şəki ərazisində deyil. Əgər belə olmasaydı Şəkinin Kiş kəndindən Ağdərənin indiki Talış kəndinə, tarixi Urekan bir gündə atla gəlmək mümkün olmazdı və camaat da cəhd edib keşişin arxasınca düşməzdi. Qeyd olunan mənbə məlumatları və arxeoloji tədqiqatların nəticəsində aydın olur ki, tarixi Urekan kəndi keçmiş Ağdərə rayonunun Talış kəndin ərazisində yerləşmişdir. Moisey Kalankatuklu yazır: “Yelisey Zərqun dərəsini keçib cahil büt-pərəstlərin müqəddəs səcdəgahlarının olduğu yerə gedir və oradaca şəhid olur. Qatillər müqəddəs cənazəni Qomenk (Homenk) adlanan yerdə bir xəndəyə atdılar və uzun müddət onun qaxımış cəsədi gizli qalır.” [M. Kalankatuklu, I, 6]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Homenk yaşayış yeri də Tərtərçay vadisində yerləşmişdir. Ho-

menk Dağlıq Qarabağda, Tərtər çayı vadisində (Ağdərə ərazisində – C.B.) qərar tutaraq elə indi də öz adını qoruyub saxlamışdır [1, 26].

Gis yaşayış yerini lokallaşdırdığımız tarixi yaşayış yerinin qalıqlarının tarixi-arxeoloji tədqiqi haqqında. 1963-1971-ci illərdə Rəşid Göyüşov Dağlıq Qarabağda, Ağdərə rayonu ərazisində, Müqəddəs Yelisey məbədi yerində, Çardaqlı kəndi ərazisində, Çaraberd qalasında arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır [7, 19]. R.Göyüşovun apardığı tədqiqatlar nəticəsində Müqəddəs Yelisey məbədinin yerləşdiyi Çardaqlı kəndi yaxınlığında qədim yaşayış yeri müəyyənləşdirilmişdir. Tarixi Gis yaşayış yeri mənbə məlumatlarına görə Müqəddəs Yelisey məbədinin yaxınlığında olmalı idi. Mənbə məlumatları və tarixi-arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə, eləcə də Çardaqlı kəndi yaxınlığındakı qədim yaşayış yerinin qalıqlarına istinadən tarixi Gis yaşayış məntəqəsinin Ağdərə rayonunun Çardaqlı kəndinin, həmçinin Madagis kəndinin yaxınlığındakı qədim yaşayış yerində lokallaşdırmaq şübhəsizdir. Çardaqlı kəndinin yaxınlığı elə Madagis kəndinin yaxınlığı deməkdir. Bu kəndlər yaxın qonşu kəndlərdir. Ümumiyyətlə, VIII-XIII əsrlərdə indiki Ağdərə bölgəsi, ərəblər tərəfindən işğal olunaraq siyasi müstəqilliyinə son qoyulmuş Qafqaz Albaniyasının tarixi varisi olaraq, Qarabağ ərazisinin siyasi və dini nöqtəyi-nəzərindən mərkəzi olmuşdur. Qafqaz Albaniyasının siyasi varisi olan Xaçın (Qarabağ – C.B.) hakimliyinin əsas mərkəzi Tərtərçay hövzəsi, indiki Ağdərə-Kəlbəcər bölgəsi olmuşdur. Bunu təkcə mənbələr deyil, eləcə də bölgədə Xaçın hakimliyi dövrünə aid mövcud olan çoxsaylı qalaların, dini məbədlərin, yaşayış yerlərinin qalıqları və s. abidələrin olması da sübut edir.

705-ci ildə Bərdədə keçirilmiş kilsə qurultayında Albaniyanın yeni katolikosunun seçilməsi və Alban katolikosluğunun yeni mərkəzinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri müzakirə edilmişdi. Alban katolikosluğunun yeni mərkəzi isə Murovdağ ətəyində indiki Ağdərə rayonu ərazisində inşa edilmiş Müqəddəs Yelisey elan olundu [11, 78-79].

Nəticə. Beləliklə, Gis yaşayış yeri Müqəddəs Yelisey məbədinin yaxınlığında, Ağdərə rayonunun Çardaqlı və Madagis kəndinin yaxınlığında yerləşir. Qeyd olunduğu kimi, hələ 1963-1965-ci illərdə Rəşid Göyüşov arxeoloji tədqiqatlar apararkən Çardaqlı və Madagis kəndinin yaxınlığında qədim yaşayış yerini qeydə almışdır ki, bu qədim yaşayış yeri tarixi Gis kəndinin qalıqlarıdır. Digər tərəfdən əsrlər boyu dəyişməyən Madagis toponimi müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Əslində toponimin kökü Gisdır, burada sözün əvvəlinə əlavə edilmiş “madağ” (matağ) və ya “madar” (matar) isə pəhləvi dilindədir, (Erməni dilinə də bu sözlər keçmişdir və hal-hazırda erməni dilində də işlənir. – C.B.), “Gis”ə əlavə edilmişdir ki, həmin söz əzizləmə, oxşama anlamında olub, “madağ” qurban olum, qurban olduğum, “madar” isə əziz, bir dənə, tək deməkdir. Başqa sözlə, Madagis əziz, tək, bir dənə, qurbangah olan yer, qurban olunan Gis deməkdir. Tədqiqatlardan məlumdur ki, ilk orta əsrlər dövründə mövcud əlaqələrdən dolayı Albaniyada dini istilahlardan çoxu arami, pəhləvi mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. Həmçinin orta fars dilindən dilimizə bir çox sözlər keçmişdir. Hətta yuxarıda göstərdiyimiz sözlər orta əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında da işlənmiş, hal-hazırda bir çox dilakətlərdə şifahi danışqda işlənməkdədir.

Mənbə məlumatları və tarixi-arxeoloji tədqiqatlar əsasında belə bir nəticə əldə olundu ki, Albaniyada ilk kilsə müasir Ağdərə ərazisində, tarixi Gis kəndində inşa edilmişdir və bu bölgə, yəni Ağdərə ərazisi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Alban kilsəsinin mühüm mərkəzi olmuş, Alban katolikosluğunun iqamətgahı burada yerləşmiş və Alban katolikosluğunun 1836-cı ildə Sinod tərəfindən ləğv edilməsində mərkəzi burada olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984, 192 с.
2. Абрамян А.Г. Дешифровка надписей Кавказских Агван. Ереван 1964.
3. Ямпольский З.И. Древняя Албания в III–I вв. до н.э., Баку, 1962, 381 с.
4. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказская Албании. Баку, 2004, 224 с.
5. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV–X əsrlər) Bakı, 2011, 344 s.
6. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş Alban salnaməsi (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur). Bakı, 1993, 270 s.
7. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV–X əsrlər). Bakı, 2010, 284 s.
8. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993, 262 s.
9. PiriyeV V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006, 148 s.
10. Bağırzadə C.V. Qafqaz Albaniyasının bəzi yaşayış yerlərinin lokallaşdırılması, müqəddəs Yelisey və Urekvəng məbədləri haqqında (mənbə məlumatları və tarixi-arxeoloji tədqiqatlar əsasında) // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universiteti “Qafqaz tarixinin aktual məsələləri” beynəlxalq elmi konfransın materialları, Gəncə, 2015, s. 75-87.
11. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993, 83 s.
12. Bağırzadə C.V. Ağdərə IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, 2014, 126 s.
13. Azərbaycan tarixi (VII cildə) II cild, Bakı, 2007, 608 s.
14. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993, 83 s.
15. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986, 186 s.
16. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, Bakı, 2006, 400 s.
17. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV–X əsrlər). Bakı, 2009, 180 s.
18. Мамедова Г.Г. Культовое зодчество Кавказская Албании (IV-XIV вв.). Баку, 1997, 248 с.

Javid Vekil oglu Baghirzade

ABOUT THE LOCALIZATION AND HISTORICAL-ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF GIS SETTLEMENT OF CAUCASIAN ALBANIA

SUMMARY

The information about early Arsak and Ooty provinces of Caucasian Albania is encountered in the works of Moisey Kalankatuklu's work of "Albania's history". The information in the work of "Albania's history" is of great importance

for localization many of early medieval settlements of Albania. This information is distinguished for its completeness and comprehension. Here is given information about Gis which is considered to be one of the most important places of Albania. Here is also noted the geographical position, administrative area of Gis region. The analyses of Moisey Kalankatuklu's work show that Gis couldn't exist in the North of the country. There were various thoughts about localization of Gis region. the most famous idea about it belongs to Z.İ.Yampolski who localized Gis in the place of modern Sheki region namely, in the village of Kish. The researchers, such as R.B.Goyushov localized Gis in the Khojavand region in the village of Kish, A.G.Abramyan localized it in the region of Mingachevir. G.H.Mammadova who explored religious and historical monuments of Albania determined that there were two villages by name Gis in Albania and showed that according to activity of Holy Yelisey Gis settlement matches to the place of modern Sheki region namely, in the village of Kish.

According to Moisey Kalankatuklu Gis is situated in the Great Gogman province of Arsak region, near the Tartar river, Ooty province. As a result of investigation of source data and historical-archeological monuments we can localize Gis village in the Tartar basin, modern Aghdara district, in the neighbourhood of Madagis and Chardagli villages. So the written monuments do not confirm that in Albania, as well as in Caucasus Gis is localized in the place of modern Sheki region namely, in the village of Kish.

Джавид Векил оглы Багирзаде

ЛОКАЛИЗАЦИЯ И ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ГИС КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

РЕЗЮМЕ

В произведении средневекового албанского историка Моисея Каланкатуйского «История Албан» встречаются сообщения о раннесредневековых поселениях Кавказской Албании, расположенных в областях Ути и Арцах. Приведенные в данном источнике факты, о локализации раннесредневековых поселений Кавказской Албании имеют исключительное значение и отличаются насыщенностью, а так же полнотой информации. В «История Албан» дается информация о поселении Гис- одном из важных населенных пунктов Кавказской Албании. Кроме этого приводятся подробные сведения о географическом местоположении и административном делении области, где было расположено данное поселение. Анализ сведений, приведенных Моисеем Каланкатуйским, показывает, что поселение Гис не могло располагаться на севере Албании. Среди исследователей существуют различные мнения о локализации поселения Гис. В научной литературе доминирует мнение З.И.Ямпольского о локализации данного поселения в селе Киш на территории современного Шекинского района. Исследователи Р.Б.Геюшев локализовал Гис в селе Киш на территории современного Ходжавенского района, а А.Г.Абрамян в Мингечауре. Г.Г.Мамедова, которая исследовала историю и архитектурные особенности рели-

гиозных памятников Албании, выдвинула мысль, что в Албании было два поселения с названием Гис. Кроме этого по утверждению Г.Г.Мамедовой указанное в письменных источниках поселение Гис, где святой Елисей занимался религиозной деятельностью, отождествляется с селом Киш Шекинского района.

По сведениям Моисея Каланкатуйского поселение Гис располагалось в соседстве с областью Беюк Когман на территории провинции Арцах, неподалеку от реки Тертер, в провинции Ути. Согласно источникам и историко-археологическим исследованиям, можно сделать вывод, что поселение Гис локализовано в бассейне реки Тертер, на территории Агдеринского района, неподалеку от сел Мадагиз и Чардаглы. Таким образом, локализация поселения Гис, где святой Елисей основал первую церковь не только в Албании, но и на Кавказе, в селе Киш Шекинского района не находит подтверждений в письменных источниках.